

Budai Balogh Tibor (1974) régész, az Aquincumi Múzeum munkatársa.

Legutóbbi írása az Ókorban:
Az utolsó kísérlet. I. Valentinianus és a birodalom határvédelme (2011/1).

ROMA

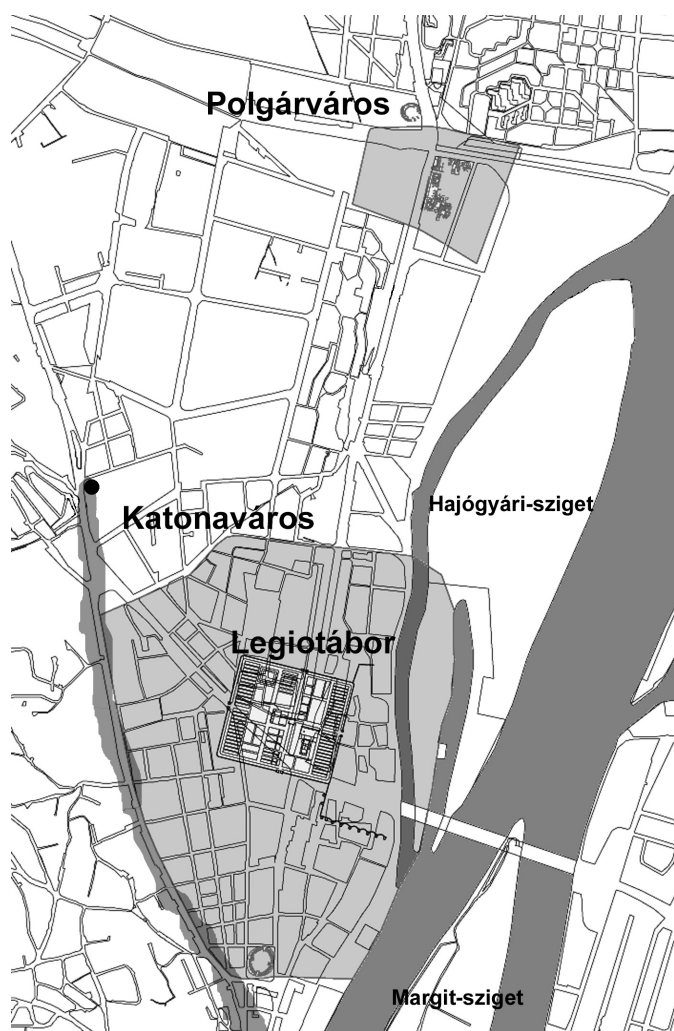
Egy késő római téglagraffito értelmezési lehetőségei

Budai Balogh Tibor

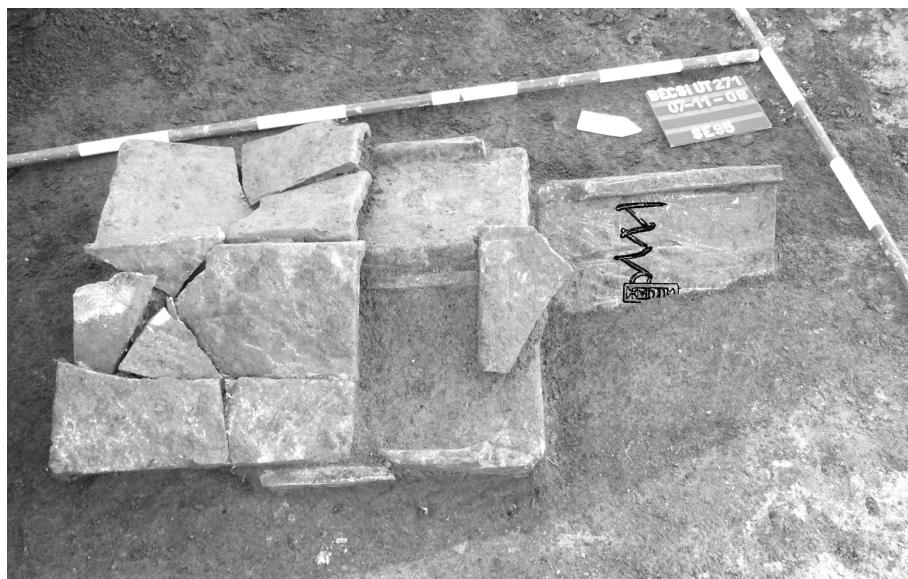
2007 novemberében az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének a Bécsi út 271. szám alá eső részletében (1. kép) egy különös érdeklődést kiváltó sír került elő.¹ Az egyszerű, észak–déli tájolású földsír fölé emelt hantot eredetileg három pár nyeregtetőszerűen elrendezett *tegula* fedte. A sír északkeleti sarkát egy még meghatározatlan korú (középkori? újkori?) vízvezeték árkának ásása közben átvágták, aminek áldozatul

esett a meglehetősen hevenyészettséggel kialakított téglakonstrukció északkeleti, nyomvonalba eső eleme. Az árokásók ezt követően oldalról bontani kezdték a sírt, hogy megszerezzék a benne fekvő csontváz koponyáját. A kiszedett koponya és a kikotort földmennyiség miatt az egykori sírhant északi része, az északnyugati fedőtéglával egyetemben, a sírgödörbe omlott (2. kép).

Az egyéb bolygatástól mentes sírban mellékletet nem találunk, így a betemetkezés *post quem* keltezése csak a sírhantot fedő téglák három példányán olvasható bélyeg (ITP VI. 62.) alapján kísérlelhető meg.² Szilágyi a legio II Adiutrix *tabula ansata* keretbe foglalt bélyeg típusait (3. kép) a 3–4. század fordulójára, Lőrincz ennél lényegesen későbbre, I. Valentinianus korára (364–375) keltezte.³ Szilágyi azon logika mentén, miszerint az intercisai betemetkezések építőanyagai igen gyakran másodlagos vagy harmadlagos felhasználásúak, a 4. századi sírokban talált, különböző *tabula ansata* keretelésű bélyeg típusokat önkényesen visszakeltezte a 3–4. század fordulójáig,⁴ noha ezeknek ilyen egyértelműen korai előfordulásáról egyelőre nincs tudomásunk. A bélyeg típus ugyanakkor biztosan korábbi a Valentinianus-kornál. Ugyanilyen jelzésű *tegulák* a Bécsi úti temető részletén még egy, a bélyeg típus variánsával (ITP VI. 63) ellátott példányokat pedig további két sír építéskor alkalmaztak.⁵ Bár az ezekben talált kerámia- és üvegedények a 4. század közepére–második felére datálhatók, óvatosságra int az a Szilágyi által is számításba vett tény, hogy egy sírjának építőanyaga nem feltétlenül egyidős a sírmellékletekkel, illetve a betemetkezés korával, másodlagos felhasználás esetén évtizedekkel korábbi is lehet. Ez a tétel különösen érvényes a szóban forgó sírcsoportra, ahol a temető részét használó szegény népesség nyilvánvalóan nem vásárolta, hanem a felhagyott sírkertekben és a katonaváros elnéptelenedett külső negyedeiben gyűjtötte a szükséges építőanyagot. Ez utóbbi beszerzési forrásról tanúskodnak az építészeti kőfaragványok, a tufalapok és maguk a tetőtéglák is. Egy felhagyott kőfaragóműhely félkész termékei is csak a begyűjtés során kerülhettek a temetőbe.⁶ Okkal feltételezhető tehát, hogy a 4. század közepén–második felének első két évtizedében a még mindig kiváló minőségű, de korábbi időszakban gyártott téglákat használták fel sír építéshez.⁷ Ennek megfelelően a szóban forgó sír bélyeges tégláinak gyártási idejét nagy biztonsággal a 4. század első felére tehetjük, a melléklet nélküli betemetkezés időpontját azonban

1. kép. A lelőhely Aquincum katonavárosának nyugati temetőjében

2. kép. A 32. sír téglákkal fedett sírhantja, előtérben a sírgödörbe omlott „ROMA” felirattal ellátott tegula (a felirat grafikusán kiemelve; a szerző felvétele)

továbbra is csak tágan: a 4. század első felétől a temető fennállásáig, vagyis a 360-as évek végéig–370-es évek elejéig terjedő időszakon belül jelölhetjük meg.⁸

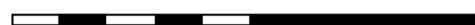
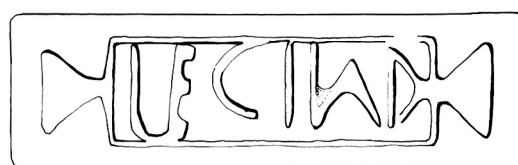
A vizsgált sír igazi érdekessége a koponya és a betöltés eltávolítását követően sírgödörbe omlott északnyugati peremes téglán olvasható ROMA graffito (TitAq 1348: 2. és 4. kép). A feliratos *tegula* önmagában nem szokatlan jelenség. A statisztikai adatok alapján a rómaiak különböző kerámia építőanyag-típusai közül elsősorban a tetőtéglák, mindenekelőtt a *tegulák* számítottak kedvelt íráshordozó felületnek. A galliai provinciák graffitóval ellátott kerámia építőanyagainak típus szerinti megoszlása például a tetőtéglák – *tegulák* és *imbrexek* – 62%-os túlsúlyáról tanúskodik.⁹

A kerámiaedényekre inkább az utólagosan bekarcolt graffitók, a téglákra, ha nem is kizárólagosan, a kiégetés előtt felületbe vájt feliratok jellemzőek. A Bécsi úti *tegula* felirata is a kiégetés előtt (*ante cocturam*) bevájt graffitók csoportjába tartozik. Mindez a keltezés szempontjából igen lényeges, tekintettel arra, hogy egy *ante cocturam* felirat létrejöttéhez szükségeszerűen megegyezik az azt hordozó téglakészítési idejével. Esetünkben a graffito a 4. század első felére keltezhető, ezen az időszakon belül a datálás jobban nem szűkíthető. A graffito kiégetés előtti voltából még egy következtetés adódik: miután a felirat a téglagyártási folyamata során készült, szerzőjének a téglavető műhely (*figlina*) alkalmazottjai közé, de legalábbis a belépésre jogosultak szűk köréhez kellett tartoznia.¹⁰

Amíg a pannoni *instrumentum*-feliratok összefoglaló paleográfiai vizsgálata várat magára, Dacia kutatási eredményei vehetők alapul, minthogy lényeges eltérés nem mutatkozik a két területen alkalmazott folyóírás között. Az összehasonlító vizsgálatból kiderül, hogy a Bécsi úton talált graffito a daciai kurzív téglafeliratok legolvashatóbb betűképét mutatja.¹¹ A feliratot ujjal húzták az agyagba, a betűk vastagsága mélységük függvényében 0,5-1 centiméter között változik. A két szélső betű (R, A) magassága 9,5, illetve 8,5 centiméter, míg az 'O' és 'M' alacsonyabb, mindössze 4,2, illetve 7,4 centiméter magas.

A lendületes írás finoman mélyült az agyagba, különösen az 'M' betű és az 'A' bal szára sikeredett sekélyre, míg az 'A' betű jobb szárát, valamint az 'R' és az 'O' betűket markánsabban húzták az agyagba. A még puha téglába közvetlenül a felirat készítését követően nyomhatták be a bélyegzőt, amely az 'R' betű *caudáját* részlegesen, az 'O' betű első felét teljesen megsemmisítette (5. kép).

A téglagraffitók tartalmi szempontból jól kategorizálhatók: ábécé-felirat, írásgyakorlás, irodalmi idézet, szójáték, karikatúra, elszámolás stb.¹² A Bécsi úti *tegula* egyszavas feliratának kategóriába sorolása mégis nehéz feladat, sőt besorolhatóságának lehetősége is kérdéses. Lényegesen nem egyszerűsödik a

10 cm

3. kép. A feltárt temetőrészlet sírjainak építéséhez használt téglák *tabula ansata* keretelésű bélyeg típusai: 1. ITP VI. 62; 2. ITP VI. 63 (Szeletli Katalin rajza)

4. kép. A „ROMA” graffito (a szerző felvétele)

helyzet a ROMA nevet említő egyéb téglafeliratok ismeretében sem, minthogy azok sem tartalmaznak értelmezést megkönnyítő információt, ráadásul rendkívül kis számban fordulnak elő: egy, az aquincumi helytartói palotából származó *tegula sine marginibus*,¹³ egy, a dél-pannoniai Ad Praetoriumból(?) származó téglá,¹⁴ egy, a moesiai Nicopolis ad Istrum területén előkerült *imbrex*,¹⁵ továbbá egy ókereszténykori Róma városi téglagraffito¹⁶ tartozik e szűk körbe.¹⁷ A helytartói palotából származó téglá a rajta szereplő ROMA TIBI SVB[ito] kezdetű palindroma és ROTAS négyzet (6. kép) együttese alapján a szójátékok kategóriájába sorolható¹⁸ az Ad Praetoriumból(?) származó példánnyal együtt, míg a Róma városi graffito (szí-

gorúan véve *iscrizione „a nastro”*) – az ókeresztény Coemeterium Pamphili egyik sírfelirata – régészeti kontextusa alapján értelmezhető ugyan, de ettől még a ROMA szó jelentése bizonytalan marad.¹⁹ A Róma városi, nicopolisi és a Bécsi úti ROMA feliratok értelmezési lehetőségeinek számbavételéhez szélesebb kitekintés szükségeltetik.

Az egyszerű ROMA feliratok túlnyomó többsége a falfirkák (*graffiti, dipinti*) műfajából ismert (7. kép). Ezek közül csupán Pompeii városának falairól, oszlopairól 12 példányt tettek közzé.²⁰ Ugyanígy Herculaneum, Ostia és Róma jó állapotban megőrződött épületmaradványai is arról tanúskodnak, hogy a ROMA név a falfirkák közkedvelt eleme volt.²¹ Az egyszavas

5. kép. A „ROMA” graffito fotója és rajza (Komjáthy Péter felvétele, Szeglety Katalin rajza)

6. kép. A helytartói palotából származó palindromás felirat (TitAq 1326 – Komjáthy Péter felvétele)

ROMA falfeliratok egy részének értelmezéséhez a ROMA VALE,²² ROMA FELIX²³ és HIC ROMA²⁴ megnyilvánulások nyújthatnak kulcsot. A hivatalos feliratok körén kívül eső falfirkák nem a kötelező lojalitás megnyilvánulásai, hanem a római identitástudat kifejezésének eszközei, a római világhatalommal és civilizációval szembeni őszinte tisztelet tanúságai. Az ebbe a körbe tartozó ROMA falfeliratok természete bizonyos szempontból hasonló a császári feleségeket éltető falfirkákéhoz.²⁵

A lojalitás kifejezése mellett a szójáték lehetősége is komoly súllyal esik latba, hiszen a ROMA név azon tulajdonságának köszönhetően, hogy visszafelé olvasva is értelmes szót ad ki, részét képezi a latin nyelv *versus recurrens* gyártására alkalmas szókészletének. A ROMA szó magában állva, az AMOR anagrammájaként is ad játékra lehetőséget, azonban még hatásosabbak a ROMA AMOR, a ROMA SVMMVS AMOR²⁶ palindromák, vagy az ezeknél is hosszabb, bonyolultabb tükörmondatok, mint például a négyzetbe is rendezhető ROMA | OLIM | MILO | AMOR²⁷ vagy a ROMA TIBI SVBITO MOTIBVS IBIT AMOR *versus recurrentes*.²⁸ (Utóbbiban némelyek egyúttal a Róma városának titkos nevét rejtő cryptogramát is látni vélik.)²⁹ Az aquincumi helytartói palotából előkerült téglatöredéken két különböző kézírással szerepel a ROTAS | OPERA | TENET | AREPO | SATOR palindroma *actuarial* betűtípussal, fölötte pedig a folyóírással készült ROMA TIBI SVB[ito] kezdetű *versus recurrens* első szavai olvashatók (6. kép). Bár e töredékes mondat kiegészítését nem fogadta el mindenki,³⁰ valószínűnek látszik, hogy a téglavetők munka közben palindromákkal szórakoztatták egymást.

A Pompeii falain megőrződött számtalan személynév felveti a kérdést, hogy a Bécsi úti téglán olvasható szó nem lehet-e esetleg *cognomen*. Ismert-e ilyen név? Az OPEL IV. kötete nem tartalmazza a ROMA nevet.³¹ Kajanto *hapax*ként említi ugyan egy ROMA *cognomen*, ezt azonban Solin elvetette mint hibás olvasatból eredőt.³² Solin szerint a rómaiak tabuként kezelték a ROMA nevet, s mint ilyet, névválasztáskor szándékosan mellőzték.³³ Véleménye azonban egyre kevésbé tűnik tarthatónak.

7. kép. „ROMA” graffito Pompeiiből (CIL IV 6856)

Néhány valóban vitatható eset figyelmen kívül hagyása mellett is kijelenthető, hogy több Róma városi és spoletumi felirat félreérthetetlen módon ROMA nevű nőket említ.³⁴ Ha rendkívül ritkának is számított, a ROMA *cognomen* kétségtelenül létezett, ennek ellenére kis száma és földrajzi behatároltsága nem támogatja az aquincumi *tegulán* olvasható szó személynévként való értelmezését.

A teljesség kedvéért történjen említés a civilizáció szimbólumát, *Roma dea* személyét középpontba állító interpretációs lehetőségről is, hangsúlyozva azonban a tény, hogy e hellénisztikus gyökerű istenségnek Augustus által hivatalossá tett, nagy presztízszű kultusza nem váltott ki a misztériumvallásokhoz hasonló spirituális hatást, így a magánvallásosság terén súlytalan maradt.³⁵ Elsősorban a kultusz hivatalos jellege miatt valószínűtlen egy téglavetőműhelyben *Roma dea* személyéhez kapcsolódó spontán vallásos megnyilvánulást feltételezni.

Jegyzetek

- 1 A teljes feltárára vonatkozóan lásd Budai Balogh 2008, 40–56; Budai Balogh 2009, 93–100.
- 2 Szilágyi 1933, 30, VI. 62; vö. Szilágyi 1957, 8. Abb. 5.
- 3 Szilágyi 1957, 11; Lőrincz 1979, 295–296, Taf. 2.1.; Lőrincz 1994, 126, Tav. 8,1.
- 4 Szilágyi 1957, 7.
- 5 Budai Balogh 2008, 45–46.
- 6 Budai Balogh 2009, 97–98.
- 7 Biztosra vehető, hogy a Valentinianus-kori katonai építkezések számára szükséges hatalmas mennyiségű téglát sem csak termelésből, hanem jelentős mértékben újrahasznosításból fedezték. Ez a fajta „re-cycling” jelentős anyagi és időmegtakarítást jelentett, és magyarázatul szolgál a Valentinianus-kori lelőhelyeken nagy mennyiségben előforduló *tabula ansata* keretelésű legiobélyeges téglák masszív jelenlétére is. Vö. Tóth 1981, 221–222, 13. jegyzet.
- 8 Kovács 2006, 169.
- 9 Charlier 2004, 73, Table III. Eszerint: *tegula* (50%), *imbrex* (8%), *tegula* vagy *imbrex* (4%). Pannoniára vonatkozóan nem áll rendelkezésre összefoglaló adat, mindenesetre a balácai villa publikált téglafeliratai még nagyobb különbségről tanúskodnak. A feliratok 83,9%-a *tegulán*, 3,2%-a *imbrexen* olvasható. Lásd Kovács–Fehér 2001, 167–173.
- 10 Charlier 2004, 68.
- 11 Voloşciuc 2007, 65–67.
- 12 Charlier 2004, 72, 74. Pannoniára vonatkozóan lásd Kovács–Fehér 2001, 159.
- 13 TitAq 1326 = AÉ 1956, 63. Lásd Szilágyi 1954, 307–310.
- 14 CIL III, p. 964,20: ROMA TIBI SVBIT(o) | MOTIBVS IBIT [amor].
- 15 AÉ 2002, 1260e: ROMA || GORDIAN[- -]. Vö. Vladkova 1995, 84, № 13.
- 16 ICVR X 26576: MAXIMILLA ROMA.
- 17 Figyelmen kívül hagytam a CIL III 11467 graffito legújabb értelmezését: AÉ 1999, 1252. Lásd ehhez Gáspár 1999, 579–582, Fig. 2. A Summus Poeninus területéről származó, mára elveszett CIL V 8110,397 = InscrIt 11.1, 121 hibás olvasatára már Barocelli felhívta a figyelmet (InscrIt 11.1, p. 48), de ebben az esetben amúgy is inkább téglabélyegről, mintsem graffitóról lehet szó. – A kisszámú téglafelirat mellett említést érdemel, hogy a ROMA név szerepel-
- 18 A ROTAS négyzet egyszerű szójátékként való értelmezéséhez általában: Guarducci 1978, 1745; a TitAq 1326 felirat szójáték voltára vonatkozóan: Guarducci 1965, 249–252; Mayer–Velaza 2000, 618; Fehér 2007, 67–68. – A ROTAS palindroma szójáték volta a TitAq 1326 felirat esetében több mint valószínű, ez azonban nem feltétlenül zárja ki más esetekben és más összefüggésben a négyzet mágikus vagy kultikus szerepét.
- 19 Solin 1998, 399.
- 20 CIL IV 1456, CIL IV 1615 (p 209), CIL IV 1709, CIL IV 1795, CIL IV 4979, CIL IV 6856 = AÉ 1909, 54, CIL IV 7546, CIL IV 8658a–b, CIL IV 9095a, CIL IV 9126a–b.
- 21 Herculaneum: CIL IV 10576, Ostia: CIL XIV 5299, Roma: CIL VI 6927; Castrén–Lilius 1970, № 271.
- 22 CIL IV 2050.
- 23 CIL IV 8119 = AÉ 2003, 319.
- 24 CIL IV 4031, CIL IV 9122.
- 25 CIL IV 8277, CIL IV 10049.
- 26 Magi–Castrén 1972, 79 № 25, Tav. 66.1.
- 27 CIL IV 8297, IRBaelo 102; Magi–Castrén 1972, 77 № 18, Tav. 65.1; Guarducci 1965, 265 Fig. 8.
- 28 Sid. Apoll. Epist. 9.14.2. TitAq 1326; az ostiai felíratra vonatkozóan lásd Guarducci 1965, 255 Fig. 5, illetve Guarducci 1978, 1746.
- 29 Guarducci 1965, 263.
- 30 Carcopino 1955, 500–507; lásd még Carcopino AÉ 1960, 2. alatti kommentárját. Interpretációjának cáfolatára lásd Guarducci 1965, 219–270.
- 31 OPEL IV, 30.
- 32 Kajanto 1965, 185; Solin 1980, 250. Solin a ROMA *cognomen* a későbbiekben is csak Kajanto nyomán tüntette fel: Solin–Salomies 1994, 392.
- 33 Solin 1980, 253.
- 34 Romából: AÉ 1987, 77 és CIL VI 29043a. Spoletumból vulgarizált formában: CIL XI 4851, CIL XI 4862. Lásd még Rigsby 1994, 192–193.
- 35 Mellor 1981, 1026.

Bibliográfia

- Budai Balogh 2008: Budai Balogh T., „Beszámoló a katonaváros nyugati temetőjében végzett kutatásról”: *Aquincumi Füzetek* 14 (2008) 40–56.
- Budai Balogh 2009: Budai Balogh T., „Késő római sírcsoport az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében”: *Ókor* 2009/3–4, 93–100.
- Carcopino 1955: Carcopino, J., „Encore le carré magique”: *CRAI* 99 (1955) 500–507.
- Castrén–Lilius 1970: Castrén, P. – Lilius, H., *Graffiti del Palatino II: Domus Tiberiana*, Helsinki, 1970.
- Charlier 2004: Charlier, F., „La pratique de l’écriture dans les tuileries gallo-romains”: *Gallia* 61 (2004) 67–102.
- Fehér 2007: Fehér B., *Pannonia latin nyelvtörténete*, Budapest, 2007.
- Gáspár 1999: Gáspár, D., „Brick Inscription, CIL 3, 11467”: *XI Congresso internazionale di epigrafia greca e latina: Roma, 18-24 settembre 1997: atti*, Roma, 1999, 579–582.
- Guarducci 1965: Guarducci, M., „Il misterioso «quadrato magico»: l’interpretazione di Jerome Carcopino, e documenti nuovi”: *Arch-Class* 17 (1965) 219–270.
- Guarducci 1978: Guarducci, M., „Dal gioco letterale alla crittografia mistica”: *ANRW* II.16:2, Berlin–New York, 1978, 1736–1773.
- Kajanto 1965: Kajanto, I., *The Latin Cognomina*, Helsinki–Helsingfors, 1965.
- Kovács 2006: Kovács L. O., „Égetett agyag tetőfedő elemek a táci római kori településről”: *Alba Regia* 35 (2006) 137–242.
- Kovács–Fehér 2001: Kovács P. – Fehér B., „Feliratos tégl- és edénytöredékek a balácai római kori villából I. Vicus Augusti Pannoniában?»: *Balácai Közlemények* VI (2001) 159–181.
- Lőrincz 1979: Lőrincz B., „Die Ziegelstempel des spätrömischen Südstadtfriedhofes von Intercisa”: *ActaArchHung* 31 (1979) 293–312.
- Lőrincz 1994: Lőrincz B., „I bolli laterizi militari in Pannonia. Risultati delle ricerche cronologiche”: Hajnóczy G. (szerk.), *La Pannonia e l’Impero Romano. Atti del convegno internazionale, Roma 13-16 gennaio 1994*, Roma, 1994, 115–138.
- OPEL IV: Lőrincz B., *Onomasticon Provinciarvm Evropeae Latinarvm* IV., Wien, 2002.
- Magi–Castrén 1972: Magi, F. – Castrén, P., *Il calendario dipinto sotto Santa Maria Maggiore con appendice sui graffiti del vano XVI*, Città del Vaticano, 1972.
- Mayer–Velaza 2000: Mayer, M. – Velaza, J., „Versus reciproci y cuadrado mágico: la teja de Aquincum”: Paci, G. (szerk.), *ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ. Miscellanea epigrafica in onore di Lidio Gasperini*, Tivoli, 2000, 613–620.
- Mellor 1981: Mellor, R., „The Goddess Roma”: *ANRW* II.17:2, Berlin–New York, 1981, 950–1030.
- Rigsby 1994: Rigsby, K. J., „Graecolatina”: *ZPE* 102 (1994) 191–193.
- Solin 1980: Solin, H., „Gibt es einen Frauennamen Roma?»: *ZPE* 39 (1980) 249–254.
- Solin 1998: Solin, H., *Analecta Epigraphica 1970–1997*, Roma, 1998.
- Solin–Salomies 1994: Solin, H. – Salomies, O., *Repertorium nomen gentilium et cognominum Latinorum. Editio nova*, Hildesheim – Zürich – New York, 1994.
- Szilágyi 1933: Szilágyi J., *Inscriptiones tegularum Pannonicarum, Dissertationes Pannonicae* II:1, Budapest, 1933.
- Szilágyi 1954: Szilágyi J., „Ein Ziegelstein mit Zauberspruch aus dem Palast des Statthalters in Aquincum”: *ActaAntHung* 2 (1954) 305–310.
- Szilágyi 1957: Szilágyi J., „Beschriftete und bezeichnete Ziegel”: Alföldi M. R. et al. (szerk.), *Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, ArchHung XXXVI, Budapest, 1957, 7–17.
- Tóth 1981: Tóth E., „Vítás kérdések Pannonia 4. századi történetében 2. Arrianis (ND Occ XXXIV 29)”: *AntTan* 28 (1981) 219–229.
- Vladkova 1995: Vladkova, P., „Graphites on Ceramic Articles from the Ancient Ceramic Centres on the Area of Nicopolis ad Istrum”: *Bulletin du Musée Historique de Veliko Târnovo* 10 (1995) 75–86.
- Voloşciuc 2007: Voloşciuc, A., „Scrierea cursivă în Dacia romană (Italic Writing in Roman Dacia)”: *Analele Banatului* XV (2007) 57–68.